

2. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ Պ Տ ՈՒ Յ Տ Ը *

Ա.— Հայ Եկեղեցին Արևելյան Եվրոպայի մեջ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Հայ Եկեղեցւոյ վեց դարերը փնտռելու կուգա այս ափերուն վրա, և օրհնելու բեկորները, որ դեռ կմնան այդ վեց դարերէն, իբրև տեսակ մը խորհրդանշան այն տաճնապններուն, զորս ապրեցաւ Հայ Եկեղեցին և մանավանդ մաքառումներուն, զորս մղեց այն դիմանալու համար հազար փորձութեան:

Եվ սակայն հայ ժողովուրդի պատմութեան բազմաթիւ գլուխներուն պես, շփոթ է նաև հայոց անցյալը հողի այն երկար երիզին վրա, որ Կիւսէն կսկսեր Պոլսո դուռներուն հասնելու համար, և շատ քիչ բան գիտենք այն պարագաներուն մասին, որոնց մեջ ծագում առին առաջին հայ կորիզները:

Այն զուլգ աղետները, որոնք Անիի կործանումն ու Կիլիկիան Հայաստանի չքացումն եղան ԺԱ և ԺԲ դարերուն և որոնք հայ ժողովուրդի հոծ զանգվածներ չորս հովերուն ցրվեցին, այնքան ահալոր եղան և շմեցուցիչ, որ մեզմե կծածկեն ճամբան, ուրկի

մեկնեցան քարավանները՝ հյուրընկալ ափեր որոնելու համար իրենց:

Այս շրջաններու պատմութեամբ զբաղողներս մեր կարգին կնճիռներ կստեղծենք մենք ալ: Այն մոլորութիւնը, որ երբեմն կհամակեր մեր երանելի նախնիքը դրախտէն սերած ըլլալու փառքը ավանդելու համար սերունդն սերունդ, կերպով մը վարակեր է մեզ ալ: Ժիգ մը ունինք առասպելներու կառչիլ, ամեն գինով հին երևալու համար մեր պատմած շրջաններուն մեջ:

Թշուրիմացութեան մեջ են մեր հին ու նոր բանասերները, որոնք հայ գաղութներու պատմութեանը հնութեամբ օծելու համար, գաղութի կորիզ կհաշակեն ամեն մեկ հայ հետք, որուն կհանդիպին աշխարհի այս կամ այն մասին վրա: Մեր կարծիքով, մեր գաղութները պետք է թվագրել այն պահէն, երբ հայ կորիզները համայնքի վերածված են արդեն, իսկ համայնքներ ստեղծված են բացառապես հայ եկեղեցիներու շուրջ:

* Վեհափառ Հայրապետի Ռումիիա կատարած հով-վապետական այցելութեան առթիւ, ծանոթ բանասեր և սիրված մտավորական 2. Ճ. Սիրունի տպագրութեան է պատրաստել ? գլխից բազկացած մի բովանդակալից ուսումնասիրութիւն «Հայ Եկեղեցին ումեն հողի վրա» խորագրի ներքո, որից հրատարակում ենք որոշ հատվածներ, ամբողջական գործը շուտով տպագրված տեսնելու սրտագին ցանկութեամբ:— Խմբագրութիւն «Էջմիածին» ամսագրի:

Արևելյան Եվրոպայի երկու ծայրերուն վրա ալ առասպելներով կսկսի հայը իր պատմութեանը: Անուններն ու թվականները, զորս ավանդութեանը մեզ կհասցնեն, բավական չեն սակայն հայ գաղութի կորիզներ ենթադրելու համար որքան Կիլի, նույնքան Բուլղարիո մեջ, ինչպես հունգար տիրապետութեան տակ եղած վայրերուն մեջ ալ, վայրեր, ուր հայ հետքեր անշուշտ եղած են,

Հայ Եկեղեցին այս շրջաններում մեջ ոտք կոխելին շատ առաջ:

Այսքանը սակայն ստույգ է, որ հետագայի հայ գաղութները Ուկրաինային մինչև Բալկան, կապ չունին առաջին այն հայ հետքերուն հետ, զորս կիրթվեցին որսալ մշուշին խորեն: Հայ Սփյուռքի պատմության համար անշուշտ արժեք ունին այդ հետքերը ևս, բայց պետք է շատ խոժոռ նայինք ետև, որպեսզի այդ արժեքը մեզ չզինուլցնեն:

Մեր ծանոթությունները կսկսին ճշգրիտ դառնալ հազիվ այն պահին, երբ ԺԴ դարուն Ղրիմին եվրոպական ափ կենտրոնին նոր քարավաններ, կայք փնտռելու համար ասպլենջական երկիրներում տակ, հավանաբար հետևելով ավելի կանուխ Մայր Հողին խույս տվողներու հետքերուն: Նույն այդ դարու առաջին կեսուն, Լեհաստան ու Մոլդովա ժամանած են արդեն առաջին հայ քարավանները, և բջիջ կազմած, հետագային ժամանողներու համար ալ: Մեծն Կազիմիր, երբ 1356-ին առանձնաշնորհումներ կուտար Լվովի հայոց, պետք էր հայերը վաղուց թիվ կազմած ըլլային հոն, իսկ Դրագոշ Վոդան, 1352-ին հիմնելու ատեն Մոլդովայի իշխանապետությունը, հայեր կգտներ այնտեղ:

Տասնյակ մը կաթողիկոսական կոնդակները, որոնք մեզ հասած են ԺԴ և ԺԵ դարերին, մեզ օգնության կուզան: Առաջին կոնդակը, որով Մեսրոպ կաթողիկոս Լվովի Աթոռին համար Գրիգորը եպիսկոպոս կձեռնադրե, 1364 թվականն է: Կհաջորդեն Կոստանդին և Թեոդորոս կաթողիկոսներու կոնդակները 1374 և 1383 թվականներուն, և անկե հետո, զանազան թվականներու, ուրիշ կաթողիկոսներուն ալ:

Դժբախտաբար կաթողիկոսական այդ կոնդակները ևս կնձիռներ կատեղծեն իրենց կարգին: Հայ համայնքներ մատնանշած ատեն Լվովի թեմին ենթակա շրջաններուն մեջ, կարճաժամանակ անտուններ ևս, որոնց տեղն ու ճշգրիտ կոչումը ճշտելու համար հայ բանասիրությունը կշարունակե վիճիլ: Մինչև այսօր ալ դեռ պարզված չէ, թե ո՞ւր կգտնվեն Մանքեբմանը, Պտինը¹, Ընկիսալան, զորս կհիշեն կաթողիկոսական այդ կոնդակները Լվովի թեմին ենթակա քաղաքներու կարգին:

Հայ թեմ, իրականին մեջ, ԺԴ դարու կեսերին է, որ կթագրվի ուրեմն: Ան ծնունդ կառնե Լվովի շրջանին և Մոլդովայի մեջ գրեթե միաժամանակ: Առաջին հայ եկեղեցիները և հետևաբար առաջին հայ համայնք-

ները կստեղծվին, երկու շրջաններուն մեջ ալ, նույն այդ դարու կեսերուն: Ըստ մեզ հասած տվյալներուն, առաջին հայ եկեղեցին Բոտոշանը կունենա 1350-ին, հետո՝ 1363-ին՝ Լվովը, Սիրեթը, Սուչավան և Լուցկան՝ հավանաբար 1388-են առաջ, 1395-ին՝ Յաշը, 1398-ին՝ Կամենեցը, և դեռ ուրիշ քաղաքներ հարևան զույգ գաղութներու մեջ:

Լվով և Սուչավա ամբողջ երեք դար հավակնած են հոգևոր կեդրոն դառնալու: Եվ եթե Լվով հաջողած է երբեմն ավելի ճարպիկ հանդիսանալ իր հավակնությանց մեջ և հարևան թեմը քանիցս ենթարկել իր հոգևոր իրավասության, Սուչավա փառքի իր շրջանները ունեցած է ինքն ալ, իր զույգ վանքերով և իր երկու և երեքմե ավելի եկեղեցիներով, ու երկար ատեն մնացած է հոգևոր օջախ մը Մոլդովայի հայ համայնքներուն համար, իր դիրքերը Յաշի և մասամբ ալ Բոտոշանի ղեկնե հառաջ:

Լվով հազիվ կրցած է սակայն երեք դար դիմանալ: ԺԵ դարու կեսերուն, ան վաճառած է իր հոգին, լքելով իր պապերուն հավատքը, իր կապերը խղելով Հայ Եկեղեցիին հետ, և անոր պատմության մեջ ձգելով այնպիսի ամոթալի էջեր, որոնք երբեք պիտի չկրնային սրբվիլ: Ան ճգնած է հետո ուղկան նետել հարևան գաղութին ծոցին ներս ալ, և սակայն Մոլդովան շարունակած է ամուր մնալ Հռոմի մարդոտական բոլոր փորձերուն դեմ:

Քիչ հետո, Հայ Եկեղեցվո պատմութենին ինքզինք պիտի արտաքսեր Տրանսիլվանիո հայ գաղութը ևս, որ 1672-ին մեկնած Մոլդովային հոծ զանգվածով մը, ոչ իսկ զույգ տասնյակ տարի պիտի դիմանար Հռոմի և Ավստրիո սադրանքներուն ու անձնատուր պիտի ըլլար հոգվով, հետզհետե ընկճված իր ավանդությանց կառչած մնալու իր հուսահատ փորձերուն մեջ, իր ծագումը հիշելով հեռավոր մշուշի մը ընդմեջեն:

Մոլդովան, այդ օրեն ասդին, Հայ Եկեղեցվո միակ միջնաբերդը մնացած է այս շրջանակներուն մեջ: Ան կրցած է երեք դար ևս դիմանալ, հակառակ փորձություններուն, որոնք անսպակաս եղած են միշտ: Մինչ լեհահայր կուծանար անդին, և հայկական Տրանսիլվանիան կուրանար իր ավանդությունները, Մոլդովայի հայ համայնքները փարած կմնային իրենց պապեական հավատքին, կծկտած մնալով Հայ Եկեղեցվո պաշտպանությանը տակ:

Այնպես որ Արևելյան Եվրոպայի հոգևոր հայ կյանքը ի վերջո եկավ սեղմվիլ ռումեն երկիրներու մեջ, Մոլդովայի մեջ նախ, ուր

¹ Գուցե Աքբերման, Վիտին—տմբ.:

ավանդությունները երկար դիմացան քան ուրիշ որևէ տեղ, հետո Մունտենիո² (Վալաբիա) մեջ ալ, ուր ևս հայ համայնքներ սկսած էին կազմվիլ Մուղղավային քիչ հետո, և վերջապես Դոբրուջայի³ մեջ, որ նույնպես իր հայ համայնքները բերավ կցեց նախկին երկու իշխանապետությանց հայ համայնքներուն:

Դարերը, ինչպես ամեն տեղ, իրենց դերը կատարեցին սակայն այս ափերուն վրա ալ: Սերունդներու համառությունը ալիքներուն դեմ կուրծք տալու՝ անզոր մնաց հեղեղին առջև, որ միշտ կարշավեր: Այլիչն անգամ, որ անընդհատ հոսեցավ դուրսեն, ուրիշ բան չըրավ, բայց եթե ատեն-ատեն թարմացնել անճիտվելու դատապարտված հեք ծառը:

Այսօր, Ռումանիո հայ թեմը համեստ մեկ մասնիկն է միայն Հայ Եկեղեցվու Ան, ինչպես ըսինք, խորհրդանշան մըն է առավելապես այն վեց դարերուն, զորս հայ գաղութը ապրեցավ իր հովանիին տակ, ասպնջական ժողովուրդի մը ծոցին մեջ, որուն ճիգերուն խառնեց իր ալ քրտինքը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին այցը այս ափերուն առիթ եղավ քրքրելու մեր պատմության քանի մը մոռցված էջերը, մարդոց հիշողությունը թարմացնելու համար պարզապես: Այդ էջերը պետք է որ կցվեն այնուամենայնիվ Հայ Եկեղեցվու Հոգևոր Պետին ուղևորության, որովհետև շատ սերտ կապված էին անոնք Հայ Եկեղեցվու ապրած դարերուն հետ իսկ այս երկնքին տակ, հոգ չէ, թե արագ ակնարկն մը անդին լանցենին նոթերը, զորս ընթերցողը պիտի գտնե այս էջերուն մեջ:

Հետևաբար, պատմական նոթերը, որոնք սկսված են այս էջերուն մեջ, այս շրջանի հայության անցյալը ներկայացնելու բնույթը երբեք չունին: Անոնք կ'իտրծեն տալ պարզապես թիվեր ու դրվագներ Հայ Եկեղեցվու անցուցած կյանքին մասին այս ափերուն վրա, օգտվելով Հայ Եկեղեցվու Պետին անոնց տված սույն այցեն, և ուրեմն սահմանափակվելով առավելապես այն վայրերուն մեջ, ուրկե պիտի անցնեն Ան:

Եվ սակայն, Հայ Եկեղեցվու վեց դարերու այս պատմությունը արդար է, որ օր մը լրիվ գրվի, սկսելով այն օրերեն, երբ Հայ Եկեղեցին ինք ևս հետևեցավ տարագիր հայ քաղաքներուն, իր հովանիին տակ դիմացնելու համար զանոնք աշխարհի բոլոր փորձու-

թյուններուն, պատմելով, հանգրվան հանգրվան, բոլոր այն տաճնապները, որոնք փոթորկեցին վեց դարերու այդ կյանքը, հասնելու համար մեր օրերու մարդոց հոգեդարձի աղվոր, բայց տարաբախտ ճիգերուն:

Բ.— Անի քաղաք պառ մը կ'սպառի

1965 հունիս 24—25:

Հաղվաղեպորեն կտրվի մարդու ապրիլ հուլուններու այն պահերը, զորս ապրեցավ ամբողջ երկու օր Սուլավայի մեջ այս տողերը գրողը:

Ան քանիցս եղեր է Սուլավա, բայց ոչ մեկ ատեն այսքան խոռվե չէ համակեր իր հոգին, որովհետև ոչ մեկ ատեն այսքան խորունկն չէ լացեր Անի քաղաքը, որքան այս օրերուն, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս մըն է եկեր վերջին «Հոգևոր»-ն ըսելու իր ավերակներուն վրա:

Մերունի քահանա մըն է, որ կհսկե Անիի ավերակներուն: Գնել քահանա Մանդալյան, «այս սրբավայրերու ծերուկ պահակը»,— ինչպես ան ինքզինք կոչեց Վեհափառին ուղղած իր ուղերձին մեջ,— Արմաշեն եկած նետված հոս, վերջին լուսարարն է այս աղոթատեղիներուն, ուր այնքան դարեր հայր խոսեր է իր Աստուծուն հետ՝ դիմանալու ուժ աղերսելով:

Սրբ Ս. Խաչ կ'մտնե Հայոց Կաթողիկոսը, իր օրհնությունը ա'լ հասկցող մը չկա: Ցանցառ են հայերը եկեղեցին լեցնող բարեպաշտներուն մեջ, բայց անոնց մեջ ալ իրենց պապերուն լեզուն լայ գիտցող մը: Ինչպե՞ս կկսկծան արդյոք ժամուն հեք պատերը, որոնք դարերով հայու աղոթք լսած են ու մխիթարված:

Խոռվեք մեզ կընկերանա, երբ կբարձրանանք քահանային սենյակը:

Հոս, ճիշտ այս սեղանին առջև, Վաղգեն վարդապետը իր քառասունքեն հանեցին: Սեղանին կմասնակցեր ծերունազարդ Կարապետ Կըրնան, հայազգի պատկառելի դատավորը, վերջին փշրանքը, որ Անիեն դեռ կմնար և որուն հետ ինքն ալ գերեզման պիտի մտներ. քանի մը տարի հետո, մեկտեղ տանելով դարերն ու իրենց ավանդությունները:

Պիտի չմոռնամ երբեք դրվագը, զոր Կըրնա մեզ պատմեց օր մը, ուսանողության իր տարիները հիշելու ատեն: Վիեննա, ուր կուսաներ, սենեկակից ունեցեր էր սերբ ուսանողներ, որոնք առտու մը նրբացրին մեջ զայն կկեցնեն հարցնելու համար, թե որո՞ւ հետ ժամերով կվիճեր գիշերը իր սենյակին մեջ:

— Մեկը չունեի մոտս,— կպատասխանե Կըրնա:

² Հարավային Ռումինիան Դանուբի ափերից մինչև Կալպատեան լեռնաշղթան:

³ Հարավ-արևելյան Ռումինիան, Սև ծովի ափին:

— Բայց բարձրաձայն խոսակցության ձայներ կուզային սենյակեդ,— կրսե սերբ ուսանող մը:

— Հասկցա,— կհարե Կրինա.— երբոր առանձին ըլլամ, հաճախ բարձրաձայն կխոսիմ մինակս, որպեսզի հայերենս շմոռնամ...:

— Այսպիսի ժողովուրդ մը մի՞թե կմեռնի,— կրսեն իրարու սերբ ուսանողները:

Այդպիսի ժողովուրդ մը բնա՛վ չի մեռնիր. բայց իր բեկորները, հայրենի հողեն հեռու, պիտի մեռնին ուշ կամ կանուխ, դիմանալու ի՛նչ ճիգ ալ փորձեն:

Կարապետ Կրինան վերջինն էր անոնց, որոնք դարեր հետո ալ դեռ պահեցին մայրենի բարբառը նվիրական ավանդի մը պես, բայց ի վերջո իրենց հետ զայն ալ գերեզման տարին:

Հիմա հայու այլևս չես հանդիպիր Սուշավայի մեջ, իսկ հայ բարբառը վաղուց է լռած խայտու: Հրաշյա Աճառյան վերջին բախտավորն էր եղեր. հանդիպեր էր սուշավացի բահանայի մը, որ նույնպես Կարապետ Կրինա կկոչվեր, որ իր պապերուն բարբառը դեռ գիտեր: Մենք այդ բախտը չունեցանք: Մեր պատահած հայերը, ասկե շորս տասնամյակ առաջ, այլևս խոսքի բրդուճենք միայն կհիշեին:

Եվ սակայն, մինչև քանի մը սերունդ առաջ, հայ բարբառը երբեմն հոս ալ կլսվեր փողոցներուն մեջ. մարդիկ, իրար հանդիպած ատեն, դեռ կրսեին իրարու.

— Բարի օր կկամենամ ձեզ:

Կամ թե, տոնի օրերու՝

— Սուրբ օրդ շնորհավոր:

Հիմա հայ մը չկա, որուն հանդիպիս, հայ մը, որ քեզ իր տունը կանչե ըսելով.

— Մեզի զխամթը պի պաշխիք մեր մոտ աշխատելով (մեզ բախտավորություն պիտի ընծայեք մեզ այցելելով):

Փոխարեն, քարերն է որ կխոսին հիմա: Անոնցմե շատեր կմնան դեռ Սուշավայի մեջ, ժամերուն բակը լքված: Անոնց վրա դեռ կապրին հեք տառերը մեր լեզվին, որ մեռած է իսպառ, այդ քարերուն տակ թաղված մեռելներուն պես:

Կարդանք, օրինակ, տապանաքար մը, դոր ճակատագիրը բերեր, նետեր է Ս. Խաչ եկեղեցվո բակը.

«Տապանս է այս Մարտիրոսին

Մեծ տաճարնի ետմիա պրբնին

Աստ եղեալ մարմին սորին

Ի ծերութե ժամանակին

Եւ առ Աժ փոխ գոգին

Թվ. ՌԿԱ մախի Իթ-ին»:

1612 թվականը կրող այս քարին ներքև մոլորվացի երեմիայի Մովսիս իշխանին մաքսերուն պետ Մարտիրոսն է, որ կհանգչի...:

Ու ո՛վ դիտե դեռ ինչքա՛ն Մարտիրոսներ կան, որոնց քարերը մեզ չէ բերած այն ահավոր դահիճը, որ ժամանակն է...:

Կրարձրանանք հիմա Զամբա: Անգամ մըն ալ ելեր ենք այս բարձունքն ի վեր, 22 տարիներ առաջ, նորընծա վարդապետին հետ: Հիմա արդեն Զամբա կուգա Ան իբրեւ Հայոց Հայրապետ, ու իր հետը հայ և ռումեն բարձրաստիճան հոգևորականներու ամբողջ խումբ մը կա, որ պատկառանքով կբարձրանա սարն ի վեր ու երկյուղած կմտնե Զամբայի պատերեն ներս, ուր դարերը բազմաթիվ հայ եպիսկոպոսներ տեսան, և ուր ժէ դարուն սկիզբը այնքան ձեռագիրներ գրեց ու ծաղկեց Ղաղար Բաբերդցին:

Հիմա լքված է Զամբան, ու ա՛լ աղոթք չի լսվիր Ս. Օգսենդի այս դարավոր տաճարին մեջ: Բայց դարերը իրենց փառքը դեռ կպահեն անոր խարխլած պատերուն վրա, ու արվեստի մարդիկ միշտ անոնց պիտի մոտենան երկյուղած, այո՛, ուխտավորներու պես:

Երբ հոգևորականներու պատկառելի խումբը կմտնե պարիսպներեն ներս, տարբեր հուզումով մը լեցված է հոգիս. ոչ ոք չի տեսներ անշուշտ սարսուռը, որ համակած է զիս, և թող չծիծաղի ընթերցողը ևս, երբ իրեն ըսեմ, թե ուխտի կուգամ ես ալ Զամբային, խորհրդավոր այս օրը, երբ էջմիածինը ողջույն է զրկեր հեռավոր այս Ս. Օգսենդին, որուն, ավա՛ղ, վաղուց է մատաղ բերող չկա Ս. Հակոբի տոներուն:

... Զարհուրելի պահու մը, երբ անասուններու վագոնի մը մեջ թխմված, դեպի անծանոթը կբշվեինք, և երբ ծարավեն ու տենդեն պապակած, լեղուն վագոնին սառած պատերուն կքսեի զովանալու համար վայրկյան մը, չեմ գիտեր ուրիշ ուր հոգիես հանկարծ տարօրինակ աղերս մը թռավ:

— Ըրե՛, Աստված, որ անգամ մըն ալ խմեմ Զամբայի հորեն...:

Ընթերցողը հարկավ գիտե, թե ամենեն այլանդակ մտածումները ամենեն ահավոր վայրկյաններու կխուժեն մեր մեջ, բայց ան չի գիտեր, թե 1945 դեկտեմբեր 13-ն էր այդ օրը, երբ Սիբիր կփոխադրվեինք: Ս. Հակոբը այդ վագոնին մեջ կգտներ զիս այդ տարին, տենդեն ու ծարավեն խելահեղ: Եվ ըսեք հիմա, որ խորհրդավոր բան մը չկա այն աղերսին մեջ, որ սրտես ժայթքեց այդ դժոգակ պահուն, և այն պատեհություն մեջ, որ ինձ տրված է այսօր այցի գալու Ս. Օգսենդին:

Ու այն միևնույն պատուքը, որ շրթներս տողորեր էր քսան տարիներ առաջ հոգեկան տազնապի մը պահուն, զիս համակած է կարծես հիմա ալ, երբ բաժակ մը ջուր կխնդրեմ Զամբայի հորեն...:

Ու ոչ ոք չգիտցավ, թե քանի՜ տարիներու պապակ մը կսփոփեր ան... Ու ոչ ոք չանդարարձավ շրթներս խոտովոյ սարսուռին...:

Զամբայեն Ս. Խաչ կղանա՞նք կրկին; Ժրուհի քահանային տունը, մեյմեկ սուրճ առնելու: Ռումեն բարձրաստիճան հոգևորականներու ամբողջ խումբ մը կընկերանա միշտ Վեհափառին, ու համով ստուգիս մը կսկսի դարերու անցքին մասին այս փերին: Բոլորը շփոթած են երկու վանք ու երկու ալ եկեղեցի գտած ըլլալուն համար քաղաքի մը մեջ, ուր հայ գրեթե չկա այսօր, ու իրենց շփոթութիւնը ավելի կաճի, երբոր կիմանան, թե ուրիշ երեք եկեղեցիներ ևս երբեմն եղեր են այստեղ:

Ու ո՞վ կրնա չզարմանալ, երբ այդքան աղոթատեղիներ պատմութեան հանձնած են իրենք զիրենք, լքված առհասարակ...:

Ավանդութիւնը շորս հազար հայ ընտանիք կըրնա այստեղ Մոլոկովայի ծաղկիլ սկսած օրերուն: Ո՛ւր են անոնց հետքերը:

Ապերտասն այս հարցումը ցցվեր է մարդոց մտածումին մեջ, ամեն անգամ, որ անոնք պատմութիւնը թղթատեր են:

Այդ դաժան հարցումը մեզ ալ ուղղվեր է հաճախ, ու շվարեր ենք պատասխան փնտրած ատեն.

Ինչո՞ւ հայը հատալ Մոլոկովայի չլոթը քաղաք»-ներուն մեջ, ու ինչո՞ւ հատալ հոս, Սուլավայի մեջ...:

Շվարեր ենք, որովհետեւ մեզ դուրին չէ եղեր վճռել, թե ինչո՞ւ, օրինակ, մեկ դարու ընթացքին չքացավ Սուլավան: Բազմաթիւ ազդակներ քով-քովի կան այդ աղետը դարձնելու համար: Մեծ դեր կատարեցին տնտեսական պայմանները նախ ավստրիական տիրապետութեան տակ. քանի Սուլավա կորսնցուց չիր տնտեսական կարևորութիւնը, այնքան շատցավ թիվը քաղաքին հեռացողներուն: Փոքր դեր չխաղաց նաև անձիտումը, նվազումը ամուսնութեանց և ամուսնութիւնը հայ ընտանիքներուն:

Դեռ նոր, համբերութիւնն ունեցանք ցուցակ կազմելու մեկ ու կես դարու ընթացքին Սուլավայի մեջ ծնած հայ մանուկներուն: 1800-են մինչև 1850 ծնունդներուն թիվն է եղած 2068, ԺՔ դարու երկրորդ կիսուն՝ 841, և վերջին հիսուն տարիներուն՝ հազիւ թե 163:

Անձիտում չէ, հապա ի՞նչ է աս...:

Սլլասերումը դեր չէ խաղացեր, եթե Սուլավան չքացեր է դարու մը ընթացքին: Քիչ են եղեր իրենց ծագումն ամեցողները, իրենց պապերուն հավատքը ուրացողները հոս: Սուլավան նոսրացեր, հատե՛ր է ներսն:

Հայկական Սուլավան երբեմն տարածված էր նաև իր շրջակա քաղաքներուն ու գյուղերուն մեջ: Գյուղեր կային, որ կպատկանէին սուլավացի հայերուն իրենց, կամ կվերցվէին անոնց կողմէ կապալով: Այդպես էին, օրինակ, Թեոդորեշտ, Շկեյա, Ռումանեշտ, Յակոբեշտ, Դրեմանեշտ, Օրոսչեն, և դեռ շատ այսպիսի գյուղեր:

1882 հոկտեմբեր 15 թվականով վավերաթուղթ մը, որ կնեկարայացնէ ցուցակը հայ համայնքին մեջ քվեարկութեան իրավունք ունեցող 177 անձերուն, կթվէ անոնց ապրած վայրերը ևս: Մոտ կեսը, այն է 87 հոգին, կընակին Սուլավայի մեջ: Հետո կուգան Հոմորի, Իլիշեշտի, Ռատաուձի, Շկեյայի, Ռոնեշտի, Տոռնայի, Ռոսոխայի, Չերնովիցի, Պրեշտի, Սուգայի, Գաշիգայի մեջ բնակողները: Քվեարկութեան իրավունք ունեցող հայեր կապրեին նաև ուրիշ 22 ավաններու մեջ:

Հիմա հայերի դատարկ են բոլոր այդ վայրերը:

Սուլավայի հայերեն շատերը կարկառուն դիրք ունեին ինչպէս քաղաքին, նույնպէս շրջանին, նույնիսկ ամբողջ երկրին մեջ: «Տոն» տիտղոսով հայ ընտանիքներ եթե միայն Փրոնզովներն ու Քափրիններն էին, փոխարեն, բազմաթիւ էին երկրին տնտեսական կյանքին մեջ դեր կատարող սուլավացիները:

Վավերաթուղթ մը, որ կթվագրվի անցյալ դարու առաջին տարիներին, մեզ գաղափար կուտա հայոց դիրքին մասին Սուլավայի մեջ իբրև առևտրական տարր: Առաջին հերթին ան կհիշէ «եզի արքատուր» և «տավրով արքատուր» ընողները, և հետո հինգ դասի կը բաժնէ քաղաքին հայ վաճառականները, — «օտաւրով մեծ պաղըրկան», «մոշիայով մեծ պաղըրկան», «պալդայով մեծ պաղըրկան», «ճարթով պաղըրկան» և «միջակ պաղըրկան»: Իսկ հայոց ըրած արհեստներուն մեջ կթվէ «սաբօնար»-ը (օճառագործ), «ջօպօթար»-ը (մուճակագործ), «կոշքար»-ը (կոշկակար), «պլանձի»-ն (մուշտակագործ), «պաքալիաով տուքանչի»-ն (նպարավաճառ) և «սուրունի»-ն (մաշկագործ):

Քանի մը հայեր միայն կան հիմա պետական ծառայութեան մեջ:

Քանի՜-քանի՜ անգամ սակայն Սուլավան փորձեց ճողոպրիլ մահվան ճիրաններին, թերևս ոչ մեկը հայ գաղութներին այնքան ուժով չէ կոկորդարերուն դեմ: Ան նախ փորձեց դիմանալ, կովան ըրած իրեն հայրենի ավանդությունները Փարած մնաց իր պապերու հավատքին: Ու մինչ ավերին կուրծք տալ չկրցավ հարևան կովով, ինք ամուսնյան մատնեց մարդորաներու բոլոր փորձերը: Ան երբեք ալ Մայրենի Եկեղեցվո հովանիին չհեռացավ, նույնիսկ երբ պարագաները Ավստրիո տիրապետության հանձնեցին զինքն ալ բովանդակ Բուքովինայի⁴ հետ, ու կաթոլիկ կայսրության մեջ միակ հայ կորիզը մնաց, որ չվաճառեց իր հոգին, մինչ կովն ու Տրանսիլվանիան ծունկ չղծեր էին վաղուց:

Սուլավա եթե երկար դիմացավ, այդ բանը կպարտի նախ իր ներսը ամուր պահած սրբություններուն, որոնցմե բան մը չղճեց: Մատաղները, զորս իր վանքերուն կրներ տարին երկու հեղ այնքան երկյուղածությամբ, հայրենի ավանդությանց հեռավոր արձագանքն էին: Հայ Եկեղեցվո հետ կապված ա-մեն սովորությունը գուրգուրանքով փոխանցեց սերունդն սերունդ: Մինչև մեր օրերուն ալ աճուրդի կղններ եկեղեցվո վարագույրը բանալու, խաչը ջուրն հանելու, Դանիելին գիրքը կարդալու փառքը, ու մրցումը, որ կմղվեր այդ փառքը կորզելու համար, իր ժամուն ամենն ուշագրավ եկամուտներն մեկը կազմեց տարվետարի:

Անոնք, որ ինձ պես առիթ ունեցեր են կամ պիտի ունենան օր մը աչքն անցնելու հազարավոր վավերաթուղթեր, զորս դիպվածը կրցեր է կորուստն փրկել, ապշած պիտի մնան Սուլավայի թափած ճիգերուն համար հանուն իր սրբություններուն: Հայ լեզուն մեկն էր եղեր անոնցմե և Սուլավա զայն հասցուց մեր դարու սեմին: Հայ բարբառը ան պահպանեց ինչպես իր ընտանիքին ներս, նույնպես իր նամակագրությանց մեջ, ու ատաղձ կտակեց հայ բանասիրության:

Գուրգուրանքը, զորս աչք շուրջ հայ դպրոցին, մեկն էր ամենն հուզիչ նախանձախնդրություններն, որոնց փարեցավ պահ մը ավելի դիմանալու համար հեղեղին:

Երբ մարդ կթղթատե, օրինակ, հայ դպրոցի մատյաններ ուսման պետական արխիվներուն կամ ուսմանահայ թեմական ալիքի վին մեջ, շի կրնար չլիցիլ հպարտությամբ, բայց և դառնությամբ. հպարտություն այն մեծ՝ ճիգին համար, զոր Սուլավա ամբողջ

դար մը ըրավ իր հայ դպրոցն ունենալու համար, և, ավա՜ղ, նաև դառնություն ի տես աղետին, որուն կու գնաց ի վերջո Անիի վերջին պատենը այս ավերուն վրա:

Սուլավա կզգար, որ կհիշեր ներսն, ու թարմանալու փորձեր հաճախ ըրավ: Գիտեր, որ ա՛լ ցամաքած է իր հեք արգանդը, և ուզեց նոր հայեր բերել իր ծոցը:

Սա շենքը, Ս. Խաչի բակին մեջ, որ հիմա իբր դպրոց կծառայե օտարին, Քրիստեա Հաջիի կտակով կառուցվածն էր: Հայրենասեր, բայց միամիտ այս մարդը գումար մը ձգեք էր աղգին, որպեսզի որբանոց մը հիմնվի Ս. Խաչի հովանիին տակ, երկու սեռե հայ մանուկներ բերվին հոն, տուն-տեղ ըլլան Սուլավայի մեջ ու զայն կրկին շենցնեն օր մը:

Սուլավան նման երազ մը ապրեր էր քանի մը տասնյակ տարի առաջ ալ, Ադանայի ջարդերն քիչ հետո: Տասնյակ մը որբեր բերեր էր Պոլսն, զանոնք խնամեր, հուսալով, որ անոնք պիտի թարմացնեն հայ ընտանիքները Սուլավայի մեջ: Որբերը մեծցեր, մարդ էին եղեր, բայց անոնք ավելի դյուրավ էին ուժացեր, քան դարերուն կուրծք տվող այս հեք հայերը:

Ուրբաթ օր մըն էր, երբ Վազգեն նորն-ծան իր վարդապետական անդրանիկ պատարագը կրներ Հաճկատարի մեջ, 28 նոյեմբեր 1943-ին, քանի մը վկաներու առջև, որոնցմե մեկն ալ մենք էինք: Քսաներկու տարիներ հետո, ուրբաթ առտու մըն է դարձյալ, որ կընկերանանք իրեն, երբ իր շքախումբին ու ռումբն բարձրաստիճան հոգևորականներուն հետ Հաճկատար կուգա այս անգամ իբրև Հայոց Հայրապետ, տեսնելու համար խոցը, ուր իր քառասունը անցուց, և լուսավորչին ողջույն բերելու համար Հաճկատար Ս. Աստվածածնին, որ դարերի ի վեր հայ հավատքը կապահպանե հեռավոր այս բլուրին վրա:

Յանցառ են հիմա հայերը, որ ուխտի կուգան իրեն: Փոխարեն, ուրբաթն ուրբաթ, Հաճկատարը կլիցվի ուսման ուստավորներով, որոնք գյուղերին կուգան հրաշք աղերսելու հայոց Աստվածածնին: Պետք է տեսնել երկյուղածությունը այդ գեղջուկներուն, երբ անոնք ծնկաչոք կբարձրանան նվիրական բլուրը և ծնկաչոք ալ երիցս կդառնան հայոց վանքին շուրջ:

Այս անգամ ավելի ստվար են եկած մուսուկա և հեռավոր գյուղերն, իմանալով, որ Հայոց Կաթողիկոսը ինքը Հաճկատար պիտի գա անձամբ, և պիտի օրհնե ուխտավորները: Հոգևորական թափոքը հազիվ ճամբա կգտնե

⁴ Մոլդովայի հյուսիսային շրջանը, դեպի լեհական սահման:

սակայն տաճար մտնելու համար. իր քայլերուն առջև պառկած են դարման տենչացող աղջնակներ, կիներ, որպեսզի թափորը իրենց վրայն անցնի, կոխոտեն նույնիսկ զիրենք: Մարդկային տառապանքը, ա՜հ, որքա՛ն հզոր է երբեմն...:

Շատ քիչ պատարագներ այնքան խորհրդավոր եղած են ու այնքան հուզիչ, որքան այդ օրվանը Հաճկատարի փոքրիկ այդ տաճարին մեջ: Զայն կմատուցանեն Գևորգ Սեբաղյարյան երիտասարդ վարդապետը, ի ներկայությամբ Անհափառին և իրեն ընկերացող հայ և ռումին հոգևորականություն: Հանդիսավոր հանդիպումներ շատ եղան, վերջին տասը օրերուն, Ռումանիո գանազան եկեղեցիներուն մեջ: Բայց ուրիշ քաղցրություն ունենր Հաճկատարին: Գրկախառնում մըն էր ան հին դարերուն հետ, որոնք աղոթք էին Հաճկատարի կամարներուն տակ, — տոնախմբությունը հոգեկան կյանքին, զոր Հայ եկեղեցին ընկերացուցեր էր հայ հոգին փախող քաբավաններուն: Եվ միևնույն ատեն պանծացումը Հայ և Ռումին եկեղեցիներունոր եղբայրության, նվիրական բարձունքի մը վրա, որ հայ հավատքը կխորհրդանշեր դարավոր իր ջերմությանը մեջ:

Մատաղի սեղան շունեցանք: Փոխարեն, Հաճկատարը կողք-կողքի սեղան նստեցուց Հայ և Ռումին եկեղեցիները ու քանի մը տասնյակ հայ ուխտավորներ Սուլավային, Բուրեշեն, Բոտոշանեն և Ռումանեն ու սեղանը վերածեց եղբայրական տոնի մը, որպիսին ունեցած չէր Հաճկատարը դարավոր իր պատմության մեջ: Անուշ հուզումը համակեր էր բոլորս, հայ և ռումին: Փոխադարձ եղբայրության և սիրո ցույցեր բազմիցս ունեցած են երկու ժողովուրդները, բայց տարբեր է այսօրվանը: Անոնք կզրկախառնվին իրենց հավատքին մեջ ալ այսօր:

Հուզման այս պահուն, զոր կունենամ Հաճկատարի սեղանին վրա, քանի մը խոսք ըսելու համար բաժակը ձեռքս, կշվարիմ բառերը որոնած ատեն: Ինչպե՞ս բառ ճարել, երբոր դարերը, որ Հաճկատարի ստորոտեն անցան, հոգիդ կձմլին հիմա, երբոր կզգաս, որ Անին իր հուսկ բեկորները քամիներուն է հանձնել այս ափերուն վրա ալ, երբոր կտեսնես, որ այստեղ, շուրջդ, «Անի քաղաք նստեր կուլա...»:

Ու հանկարծ սիրտդ կփղկփղ մեկեն, տեսնելով մենավոր այս վանքը, որ կհսկե ավերակներուն վրա, զորս Անին թողուց հոս. կուզե դիմանալ, որպեսզի դեռ երկար պատմե աշխարհին, թե հայեր անցած են հոսկե, աղետներեն փախչելով, բայց սերմ ցանելով իրենց ամեն մեկ քայլին. որպեսզի վկայե

վաղվան մարդոց ալ, որ երկար տոկաց հայը հոս, որովհետև փարած մնաց իր պապերուն հավատքին, որ եթե սպառեց զայն ժամանակը ի վերջո, իր կանթեղին մեջ յուզն անսպառ ըրավ վերջին հայը...:

Այդ մտածումն է, որ հուզումդ կամոքե պահ մը, ու կզգաս, որ «Անի քաղաք պահ մը կժպտի», հպարտ, որ վերջին հայը յուզը անսպառ ըրավ Աստվածամոր կանթեղին մեջ, որպեսզի Ան հսկե իր ալ աճյուններուն, երբոր ինքն ալ այլևս չըլլա...:

Մտածումս պահ մը թեևր առած կսուրա ետև, կտեսնե, որ կողջագուրվին իր դեմը երկու եկեղեցիները, ու կհիշե պահերը, երբոր անոնք իրարու խոժոռ տայեցան երբեմն. կհիշե, որ ավելի քան չորս դար առաջ, 1551-ին, շար իշխան մը, որ Շոտֆան Ռառնչն էր, ավերեց սույն Հաճկատարը: Զորս դար հետո, երկու հոգևոր պետեր սիրո համբույրներ կփոխանակեին իրարու հետ, ու անուշ խոսքեր կըսեին իրարու երկու եկեղեցիները, այս պատմական Ս. Սեղանին վրա, մինչ Հաճկատար Ս. Աստվածածինը, քիչ անդին, սփոփանք կբաշխե-իրեն դիմող ռումին հավատացյալներուն...:

Շրթունքներս շունչ կառնեն մեկեն այս քաղցր մտածումներուն հետ, բառերը կսկսին հորդիլ սրտես, որովհետև ա՛լ գտնված է աղվոր բնաբանը.

«Անի քաղաք պահ մը կժպտի...»:

Ժամ է, որ ա՛լ հեռանանք դարերեն ու անոնց դիզած ավերակներեն, դանոնք հանձնած Հաճկատարի մայրական պահպանությունը...:

Կառախումբը, որ մեզ կրածնե Սուլավային, մեր հետ կտանի անուշ հուզումն ալ, զոր Հաճկատարը այդ օրը մեզ ապրեցուց, և վերջին բառերը մեր բաժակաճառին.

«Անի քաղաք պահ մը կժպտի...»:

Գ.— Մինչ կողջագուրվին եկեղեցիները

Հուզիչ եղավ երկու եկեղեցիներու ողջագուրումը: Համբույրը, զոր երկու հոգևոր պետերը կփոխանակեին, կուզար նվիրագործել, անգամ մը ևս, երկու ժողովուրդներու սիրո դարավոր կապը:

Սիրո այդ կապը դիմացեր էր շատ մը փորձությունաց, ու հիմա անգամ մը ևս կսրբագործվեր եղբայրական այն ցույցերուն մեջ, որով Ռումին եկեղեցին կընդուներ Հայ եկեղեցվո Հոգևոր Պետը:

Ու ժողովրդական խանդավառությունը, որ երկու եկեղեցիներու գրկախառնումին կընկերանար, երկու եկեղեցիներու պաշտոնական այս հանդիպումը կվերածեր եղբայրա-

կան տոնի մը, ուր կողակողներ երկու ժողովուրդներու սիրելի կենակցութիւնը վեց և ավելի դարերու ընթացքին:

Արդարեւ, հայը հազվադեպորեն որեւէ հողի վրա այնքան ջերմ ասպնջականութիւն գտած է, որքան այս երկնքին տակ, և թերեւ ոչ մէկ տեղ այնքան սիրով քրտինք չէ թափած, որքան ուսման ժողովուրդի ծոցին մէջ: Ավելին. Արեւելյան Եվրոպայի երկրներն ոչ մէկուն մէջ այնքան աղատ չէ շնչած Հայ Եկեղեցին և այնքան երկար չէ դիմացած, որքան այս ափերուն վրա:

«Կրօնական հանդուրժողութիւնը», զոր ուսման ժողովուրդի մեծագույն առաքինութիւններն մեկը հռչակեց ուսման մեծ պատմարան մը, որպիսին էր Բողոքան Հաշտեան, ձրի տիաղոս մը չէր իրականին մէջ: Ծիշտ է, կրօնական հանդուրժողութիւնը իմացութիւն մըն է, որ դիմագիծ կփոխե դարե դար և միջավայրե միջավայր, բայց բոլոր պարագաներու տակ վկան է ան ասպնջական ոգիի մը, որ եղբայր կղարձեն հարեանները:

Ուսման ժողովուրդը հանդուրժող եղաւ իրոր. եղաւ, երբ դժվար էր ըլլալ այդպիսին, երբ կրօնական մոլեռանդութիւնը դարերուն հետ դեռ կըսէր սանձարձակ, ու կկաշկանդէր մարդոց հոգին, խրամատ բանալով ժողովուրդե ժողովուրդ և հարեանե հարեան, երբ դուրսեն ևս կհրահրէին այդ մոլեռանդութիւնը, փորձելով թշնամի դարձնել նույնիսկ եղբայրը եղբոր:

Մեր պատմութիւնը դժնդակ պահեր անշուշտ այստեղ ալ անցուց: Իրաւ ալ, ի հեճուկս այն գուրգուրանքին, որով ընդունվեր էին հայ քարվանները այս երկնքին տակ ապաստան փնտռած ատեն, և այն սրտագին ջերմութիւնը, որով հայը իր տքնութիւնը կպարզէն հյուրընկալ հողին, Հայ Եկեղեցին հոգի պահեր ունեցաւ այնուամենայնիւ:

Պետք է ըսել սակայն, որ հավանական դասնափոխութիւն մը վտանգը երբեք չապրեցաւ հայը ուսման երկիրներու մէջ: Վարդանցու դեպք մըն էր խելագար այն փորձը, զոր Շտեֆան Ռաուշ Վոդան ըրաւ 1551-ին Մուղովայի հայերը օրթողոքս դարձնելու համար, հալածանք, որ յոթը քաղաքներու մէջ (Սուլայա, Յաշ, Ռոման, Բոտոշան, Հոտին, Սիրետ և Վասուլ) շղթայաղերծված միեւնույն ատեն, նոդկանքով կարձանագրե ուսման պատմութիւնը ինքն իսկ:

Զանազան հալածանքներ, զորս հայը կրեց անկէ հետո, տարբեր ընույթ ունենին: Անոնք պարզապէս հետեանքն էին քաղաքական դեպքերու, որոնց մէջ մաս առած էին իրենք հայերն ալ, և որոնք իրենց դեմ թշնամութիւնը գրգռեց էին այս կամ այն իշխանին:

Եվ սակայն, «կրօնական հանդուրժողութիւնը», զոր ուսման ժողովուրդին իբր փառքի տիաղոս կուտան իր պատմագիրները, փորձութիւն պահեր ունեցաւ ինքն ալ:

Այդ այն վայրկյաններուն էր, երբ Ֆեները, թուրքին մեղսակցութեամբ, իր թաթը տարածեց ուսման երկիրներու վրա, իր տիրապետութիւն տակ առաւ իշխանական զուլաթոնները Յաշի և Բուքրեշի մէջ, իր բարբրը մխրձեց ուսման կյանքին ներս, և հույն հոգևորականներով ողողեց ուսման զուլա իշխանապետութիւնները: Անոնց հետ մեկտեղ ներս մտաւ նաև «Արցիժուրը»⁵:

Դ.— Վերջին քրթնջութիւնները

Ի հեճուկս սակայն բոլոր այս անհեթեթութիւնց ու քրթնջութիւններուն, դարը թոթված էր արդեն իր մոլեռանդութիւնը:

Ուսման Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ նոր սերունդ հասած էր, որ այլևս կրնար պժգանքով նայիլ երեկվան վրա: Տակաւ վերջ էին սկսեք գտնել տգեղ որակումները, զորս սերունդները փոխանցեց էին մեկը մյուսին, և զանոնք տեղավորեց եկեղեցական գրքերու մէջ ալ:

Դեռ անշուշտ հիմնապէս չէր ուսումնասիրված Հայ Եկեղեցին իր պատմութիւն ու վարդապետութիւն մէջ, և թյուրիմացութիւններ, ինչպէս և սխալ դատաստաններ դեռ կային: Բայց նախապաշարումներն ու կիրքը այլևս չէին շեշտ դնողը Հայ Եկեղեցւոյ նվիրված հետազոտութիւն մէջ:

Դիմիտրու Դանն էր մեկը այն ուսման հոգևորականներն, որոնք Հայ Եկեղեցւոյ և հայ հալատացալներով ևս զբաղեցան, այլևս պաղարշուն մոտենալով անցյալին: Բացի Մինաս Թոխատեցիի ողբեն, 1551-ի շարաշուք դեպքերուն մասին, որուն գերմաներն թարգմանութիւնը պիտի տար 1894-ին Չերնուցի մէջ, նույն քաղաքին մէջ լույս ընծայեց Դանն պատմական աշխատութիւն մը Բուքովինայի հայերուն մասին, նախ 1890-ին գերմաներն և 1891-ին ուսման լեզվով, աշխատութիւն, որ հայերենի ևս պիտի թարգմանվեր նույն տարին:

Դիմիտրու Դան 1896-ին համառոտ գրքուկի մը նյութ պիտի ընէր Մուղովայի և Բուքովինայի մէջ գտնված շորս ամենահին հայերեն ձեռագրերը, ու ավելի հետո, 1902-ին, պիտի զբաղէր, ուրիշ գրքուկի մը մէջ, Հայ Եկեղեցւոյ միաբնակութեամբ⁶, և

⁵ Վերալորական բառ Հայ Եկեղեցու հասցին:

⁶ «Արեւելյան հայք ի Բուքովինա», թարգմ. Լ. Գրիգոր վարդապետ Գալմիսթրա, Վիեննա, 1891:

⁷ Dan Ilimitru, «Monofisismul în biserică armeană orientală», Cernăuți, 1902.

վերջապես, 1904-ին լույս պիտի ընծայեր, միշտ Զերնուցի մեջ, ռումաներեն և գերմաներեն երկու գրքով կենր հայկական սովորությունը և հավատալիքներու մասին ծնունդի, հարսնիքի և հուղարկավորությանը առթիվ:

Քիչ հետո, ռումեն ուրիշ քահանա մը, Միրոն Սաբելար, թեզի մը նյութ կառնե՛ր Հայ և Ռումեն եկեղեցիներու միջև գոյություն ունեցող զանազանությունները և զայն կտպագրե՛ր առանձին գրքով կոչով ալ⁸:

Շատ ավելի նոր օրերու, այս անգամ արւեսն «Ortodoxia»-ի էջերէն, Հայ եկեղեցիով և իր վարդապետութեամբ պիտի զբաղե՛ր աստվածաբանական կաճառի հոգևորական դասախոսներէն մին, Ն. Գիցեսկուն, օրթոդոքսության և արեւելյան եկեղեցիներու միջև հարաբերությունները լուսաբանելու առթիւ⁹:

Բոլոր այս գրությունները՝ արդեն թոթափած կթվին ըլլալ հին օրերու նեղմիտ ոգին, և առավելապէս պատմական մտահոգությունը որդեգրել իբր ուղեցուցց: Եվ այնուամենայնիվ անոնք զերծ չեն թյուրիմացություններէ, որոնք թերևս չսպրդե՛ին, եթէ անոնց հեղինակները տեղյակ ըլլային հայ աղբյուրներու Շնորհալին, օրինակ, որ իր «Ընդհանրական»-ով զիրենք ճշմարտության պիտի առաջնորդե՛ր բազմաթիւ իրենց տարակարծություններուն ատեն, ոչ մեկուն մատչելի եղած է: Իսկ արդեն ուղղակի հանցանք է, երբ 1910-էն հետո կատարված որե՛է հետազոտություն Հայ եկեղեցւո մասին Օրմանյանը կանտեսե: Այդ թվականէն հետո լույս տեսած, գիտնականներուն մատչելի եղող բոլոր լեզուներով, Օրմանյանի «Հայ եկեղեցի»-ն օտար որե՛է հեղինակ պիտի փրկե՛ր ամեն շփոթութենէ, և ըսենք նաև՝ ամեն սայթաքումէ:

Ուղղակի Հայ եկեղեցիով զբաղող ռումեն հոգևորականներու կողմէն, ներելի պիտի չըլլար մոռացության տալ նաև անոնք, որ զանազան առիթներով հետազոտության նյութ ըրած են հայ մշակութի տարբեր մարդերը: Անհրաժեշտ է հիշել, օրինակ, Զորջե Ատրնեսկուն, Կլուժի աստվածաբանական վարժարանի դասախոս, որ խղճամիտ ուսումնասիրություն մը նվիրեց հայ ոսկեդարուն, Աստվածաշունչի հայերէն թարգմանության 15-րդ դարադարձին առթիւ: Հիշենք, նույնպէս, հրապարակային ելույթը ռումեն գիտ-

նական քահանայի մը, Գալա Գալակտիոնի, զբաղեւ և ակադեմական, որ Աստվածաշունչի հայերէն թարգմանության այդ մեծ գեպը պանծացուց, հայ ուսանողներուն առջև իր խոսած ճառով: Չմոռանա՛ք Յոն Պետրեսկու երաժշտաբան քահանան ալ, որ հայ երաժշտության մասին այնքան հմտալից դասախոսություն մը ըրավ 1935-ին համերգի մը առթիւ, որ Գալլեսի սրահին մեջ կտրվե՛ր հիշյալ տարեդարձի տոնախմբության օրերուն:

Սահմանափակվեցանք ռումեն հոգևորականներու կողմէն ցույց տրված շահագրգռությամբ զեպի Հայ եկեղեցին: Ապա թե ոչ հարկ պիտի ըլլա՛ր հիշել ռումաներէն¹⁰ և ֆրանսերէնէն¹¹ ռումաներէնի թարգմանված երկեր ալ Հայ եկեղեցւո պատմության և վարդապետության վերաբերող, թարգմանություններ, որոնք ևս իրենց դերն ունեցան բնականաբար այն օրերու ձգտված մթնոլորտին մեջ:

Վերջ է ըսել, որ Աստվածաշունչի հայերէն թարգմանության տոնախմբությունը առիթ մը եղավ, զրեթե ամենուրեք, հայ հոգեւան արժեքները պանծացնելու և հարգանքի կանչելու համար նաև օտարը բացառիկ այն դերին առջև, զոր կատարած է Հայ եկեղեցին դարերու ընթացքին: Որքա՛ն տեղին էին այն ուշագրավ խոսքերը, զորս հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամը, Նիկոլա Յորգա, արտասանեց 1935 հոկտեմբեր 27-ին, Աթենքի բեմին իր խոսած ճառին ատեն, զանոնք ուղղելով մեզ, հայերուս. «Դուք, որ հավաքվե՛ր եք այսօր ձեր մեծ դարադարձը տոնելու համար, գիտե՛ք, թե որքա՛ն իրավունք ունիք հպարտ ըլլալու Ուրիշ ժողովուրդներ ալ տոներ ունին: Բայց անոնք կտոնեն ավելի իրենց հաղթանակները ուրիշ ազգերու վրա, իրենց ղենքի հաջողությունները, փառքը պատերազմներուն: Այո՛, ժողովուրդներ կան, որ բռնության հաղթանակը պաշտամունք ըրած են իրենց: Բայց ի՛նչ գեղեցիկ է, երբ ձերին նման հին և մեծ ժողովուրդ մը ոչ թե կամած իր մղած պատերազմները տոնել կամ իր կրած տառապանքները, այլ կտոնէ իր հոգեկան նվաճումները: Աստվածաշունչի ձեր թարգմանությունը, ասկի 15 դար առաջ, մեկն է ամենէն մեծ հոգեկան հաղթանակներէն, զոր ժողովուրդ մը երբեկեց կրնա տարած ըլլալ պատմության մեջ»:

⁸ Miron Preotul Sachelor Joan V., „Deosehirea dintre Biserica Ortodoxă și Biserica Armneană“, Ploesti, 1916:

⁹ Prof. N. Ghifeseu, „Ortodoxia și bisericile rășăritene mai mici“, „Ortodoxia“, 1961, № 4, p. 485—502.

¹⁰ Mustacov V.N. „Canoanele Mărturisirii Bisericii Creștinești păzită de Biserica Armenească. Tradusa din limba rusească. București, 1850.

¹¹ Tutuy Joan „G., „Istoria, Dogmele, Tradițiunile și Liturgia Bisericii armene din Răsărit“. Tradusă din limba franceză. Jassi, 1874.

Ե. — Հանուն հոր օրերու եղբայրության

Հոգեպես պատրաստ էր դարձ, թոթափելու համար ամեն նախապաշարում և ոխ, և շամբա բանալու համար եկեղեցիներու եղբայրության Ռումանիո մեջ:

Այդ եղբայրությունը չէր կրնար սակայն անվիրագործվիլ, բանի օրինական գոյությունը չէր շնորհված բոլոր այն եկեղեցիներուն, որոնք հավատացյալներ ունեին Ռուման հողի վրա:

Որպեսզի, սակայն, այդ մեծ դեպքը տեղի ունենար, պետք էր որ մարմին առներ նախ օրենք մը՝ իրավական ինքնուրույնություն շնորհելու համար բոլոր դավանանքներուն: Այն օրվան իշխանությունները տարբեր հոգեր ունեին դավանանքներու մասին խորհելի առաջ, և տարբեր հաշիվներ ալ, ազատություն կարենալ տալու համար բոլորին: Այնպես որ երկար ատեն պառլամենտ ըստով օրինագիծը, որովհետև իրարու հաջորդող կառավարությունները փոփոխելիք բան մը միշտ կգտնեին անոր մեջ: Ու ավելցնենք, որ դուրսին չեղավ Հայ Եկեղեցին ալ մտցնել արտոնված եկեղեցիներու շարքը:

Հազիվ 1928 ապրիլ 22-ին էր, որ լույս տեսավ դավանության օրենքը: Ան իր 21-րդ հոդվածով հիշատակված պատմական եկեղեցիներու կարգին կներմուծեր նաև Հայ Եկեղեցին, — «Գրիգորյան» տիտղոսը կցեկոծվանոր, ավա՛ղ, ինչպես ըրեր էին ռուսները իրենց Պոլտեմիային մեջ, — և առաջին բալլն էր Հայ Եկեղեցվո տալու իր արդար տեղը մյուս եկեղեցիներու կարգին:

Անհրաժեշտ էր, որ Հայ Եկեղեցին օրինական ճանաչում ստանար նաև իբրև թեմ, և ունենար պետութենեն վավերացված կանոնադրությունը:

Ամբողջ երեք տարի մաքառիլ պետք եղավ սակայն, որպեսզի Հայ Եկեղեցին իրավունք ստանա իբրև թեմ կազմակերպվելու, ու այդ հնարավոր եղավ միայն շնորհիվ հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամին, Նիկոլա Յորգայի, երբ ան երկրին գլուխը եկավ 1931-ին:

Անոր կպարտինք, եթե հայ թեմին ճանաչման օրենքը խորհրդարանին կողմն քվեարկվեցավ 1931 հուլիսին և լույս տեսավ պաշտոնաթերթի օգոստոս 3-ի թիվով, հոկտեմբեր 27-ին Հուսիկ արքեպիսկոպոս պաշտոնապես ճանչվեցավ իբր առաջնորդ Ռումանիո հայոց թեմին, իսկ թեմական կանոնադրությունը, նախարարական խորհուրդի կողմն վավերացվելի հետո 1931 նոյեմբեր 19-ին, նվիրագործվեցավ նոյեմբեր 25 թվակիր արքայական հրովարտակով մը:

Ավելի քան հինգ դար առաջ, 1401 հուլիս 30-ին, Ալեքսանդր Զեկ Բուն իշխանը առաջին հայ եպիսկոպոսությունը հաստատել էր Սուշավայի մեջ. 530 տարի հետո, Ռումանիո հայ թեմը իր պաշտոնական անդրանիկ առաջնորդը կունենար: Հայ Եկեղեցին կվտնեք այսպես պետության պաշտպանության տակ:

Եվ սակայն Հուսիկ եպիսկոպոս Զոհրապյանի առաջնորդության օրով, որ ավելի քան 22 տարի էր տևեր, պատոնական հանգամանքներ դուրս չեկան Հայ Եկեղեցվո հարաբերությունները Ռուման Եկեղեցվո հետ:

Դեռ ատեն պետք է անցնեք, որպեսզի եղբայրանային ալ երկու եկեղեցիները:

Նոր օրերու մեջ է միայն, որ Հայ և Ռուման եկեղեցիները հոգեպես ալ շփում ունեցան: Այդ բանին նպաստեց նախ այն պարագան, որ Հուսիկ արքեպիսկոպոսի մահին և Սուրեն եպիսկոպոսի կարճատև առաջնորդութենեն հետո, թեմը վարել կոչվեցավ այս երկրին մեկ զավակը, հանձին Վազգեն վարդապետի Ռուման հոգևորականությունը, իր կարգին, մերձեցման ամեն փորձ ըրավ, և իր օրգաններուն մեջ համակրությամբ արձագանք եղավ Հայ Եկեղեցվո անցուղարձերուն, — շահագրգռություն, որ ավելի ևս պիտի աճեր բնականաբար, երբ Լուսավորչի Գահուն վրա երթար բազմիլ այս երկրին զավակը:

Ռուման Պատրիարքին էջմիածին այցը 1958-ին սիրալիկ կապերու ճամբան բացավ: Առաջին անգամ էր, որ Ռուման Եկեղեցվո Պետը Հայոց Կաթողիկոսին հետ կողջագուրվեր, ու նոր էջ մը կբացվեր երկու եկեղեցիներու հարաբերության մեջ:

Ու հիմա, Վազգեն Ա-ի այցը Ռումանիա նոր առիթ մը կըլլա շաղախելու բարեկամությունը Հայ և Ռուման եկեղեցիներու միջև: Սրտագին ընդունելությունը, զոր ըրին Ռուման Եկեղեցին և ժողովուրդը, ամենն հուզիչ ապացույցն է եղբայրական այս նոր ջերմության:

Ողջունի այն գեղեցիկ ուղերձը, զոր ժուստինիան, Ռումանիո Պատրիարքը, արտասանեց 1965 հունիս 20-ին, Դոմինիցա Պալաշա եկեղեցվո մեջ իր մատուցած պատարագին միջոցին, ուղղակի պանծացումն էր Հայ Եկեղեցվո և զայն ստեղծող ժողովուրդին, պանծացումը Եկեղեցվո մը, որ առաջինն ըլլալով պաշտոնական կրոնը դարձեր էր պետության մը, և որ դարերով կրցեր էր քրիստոնեության անառիկ բերդը դառնալ ամեն փորձության, ամեն աղետի և ամեն նախճիրի առջև:

... Դարերը իրենց մեղքը կբավեն այս համբույրին մեջ, ու հանձին երկու եկեղեցիներու, երկու ժողովուրդներ է որ կողջագուրվին: